

بیت الاحزان

یک حقیقت فراموش ناشدنی

محمد صادق نجمی

که اگر به قبر مطهر زهراى
مرضیه - سلام الله علیها - دسترسی ندارد،
آن حضرت را در محل دیگری که به
وی منتسب است زیارت کند و اگر
نمی‌تواند که صورت خود را به خاک
قبر یگانه یادگار رسول خدا بگذارد و
ضریح مقدس آن حضرت را با اشک
دیده بشوید، حداقل در جایگاهی که

هر زائر شیعی، از هر نقطه دنیا که
وارد مدینه منوره می‌گردد، پس از
زیارت قبر مطهر حضرت رسول - ص -
و اقامه نماز در مسجد آن حضرت و
پس از زیارت قبور پاک ائمه
بقیع - علیهم السلام - و سایر قبور متعلق
به اقوام و عشیره پیامبر اکرم - ص - عازم
زیارت بیت الاحزان می‌شود، به این امید

اگر چه ساختمان آن ویران گردیده و در گوشه بقیع، از بیت‌الاحزان اثری باقی نمانده است. منابع حدیثی و تاریخی متقن از محدثان، مورخان، نویسندگان معروف و دانشمندان مشهور از شیعه و اهل سنت در طول تاریخ آن را تأیید و تثبیت نموده‌اند که اینک نمونه‌هایی از روایات و اعتراف مورخان را از نظر خوانندگان می‌گذرانیم:

بیت‌الاحزان در منابع حدیثی

از جمله منابع حدیثی که در آن از انگیزه به وجود آمدن بیت‌الاحزان سخن به میان آمده، خصال شیخ صدوق - ره - می‌باشد که آن محدث بزرگ، در ضمن روایتی با اسناد از امام صادق - ع - نقل می‌کند:

«و اما فاطمة فبکت علی رسول الله حتی تأدی بها اهل المدينة فقالوا لها قد آذیتنا بکثرة بکائك فکانت تخرج الی المقابر...»^۱

صریح‌تر و روشن‌تر از روایت صدوق، گفتار فضه (خادمه حضرت زهرا - سلام الله علیها - است که

دخت گرامی پیامبر - ص - پس از رحلت پدر بزرگوارش و در ایام آخر عمرش هر روز چند ساعت از وقت خویش را در آنجا به عبادت و گریه و ناله سپری نمود، نماز بخواند و به یاد اشکهای آن حضرت اشک بریزد. اما اینک نه از چنین محلی خبری است و نه از بیت‌الاحزان در بقیع، اثری.

آیا اصلاً بیت‌الاحزان در حقیقت وجود دارد یا یک موضوع موهوم و خیالی بوده و بجز در لسان بعضی از خطبا و گویندگان وجود خارجی نداشته است؟!

در این مقاله برآنیم که با مطالعات کم و ناقص خود، محل واقعی و تاریخ ساختمان بیت‌الاحزان را، تا آنجا که از کتب حدیث و تاریخ به دست می‌آید و گفتار کسانی را که در طول تاریخ و از قرن اول تا دوران تخریب، از نزدیک این بیت حزن را زیارت کرده و شاهد ساختمان آن بوده‌اند در اختیار خواننده ارجمند قرار دهیم تا معلوم شود که بیت‌الاحزان یک واقعیت غیر قابل انکار و یک حقیقت فراموش نشدنی است،

آن را تأیید و تثبیت نموده‌اند که نظرات چند تن از آنان را به ترتیب تاریخ زندگی آنان، می‌آوریم:

۱- ابن شبه نمیری ۱۷۳ - ۲۶۲

قدیمی‌ترین تاریخ موجود^۴ در باره مدینه منوره، تاریخ المدینه، تألیف ابوزید عمر بن شبه النمیری^۵ است. او که یکی از شخصیت‌های علمی و از فقها و محدثان مورد وثوق و از مورخان مورد اعتماد، نزد علما و دانشمندان اهل سنت است، در کتاب خود، آنجا که آثار و قبور بقیع - موجود در زمان خودش - را معرفی می‌کند، چنین می‌نویسد:

«شخص موثق و مورد اعتمادی بر من نقل نمود مسجدی که در طرف شرقی آن به جنازه اطفال نماز خوانده می‌شود، دراصل خیمه‌ای بوده برای زن سیاهی بنام «رقیه»^۶ که به دستور حسین ابن علی - ع - در آنجا می‌نشست تا از قبر فاطمه - ع - مراقبت کند زیرا قبر فاطمه را کسی بجز همان زن نمی‌شناخت.^۷

از این گفتار ابن شبه که مشهود و مسموع خود را در مورد بیت‌الاحزان

مرحوم علامه مجلسی در ضمن بیان جریان مفصل شهادت حضرت زهرا از زبان فضا، چنین نقل می‌کند که:

«ثم انه بنى لها بيتاً فى البقيع نازهاً

عن المدینه».^۲

«امیر مؤمنان - ع - برای فاطمه، در بقیع و در خارج مدینه، خیمه‌ای را پیا داشت که آن حضرت به همراه حسنین بدانجا می‌آمد و پس از گریه طولانی به خانه‌اش مراجعت می‌نمود.

توضیح اینکه: بطوریکه در کتب لغت آمده است، «بیت» در لغت به معنای «محل و مسکن» است خواه به شکل چادر باشد یا خانه‌ای از خاک و گل^۳ و بطوری‌که در آینده نیز خواهیم دید، اولین بیت و مسکنی که برای فاطمه زهرا در بقیع ساخته شده، بصورت چادر و خیمه بوده است.

بیت‌الاحزان از نظر علما و مورخان

عده‌ای از علمای بزرگ و شخصیت‌های علمی که در تاریخ مدینه و یا درباره زیارت بقیع مطلبی نوشته‌اند، از بیت‌الاحزان نیز سخن گفته و وجود

مطلع جویا شود و یکی از افراد مطلع و مورد وثوق نیز تا آنجا که در این مورد اطلاع داشته با وی در میان گذاشته است و سابقه آنجا را که زمانی بصورت خیمه بوده، بازگو نموده است و لیکن این خیمه دقیقاً در چه تاریخی و به وسیله چه کسی به ساختمان تبدیل شده، معلوم نیست.

توجیه متناقض

و اما مطلب دیگری که در ذیل این گفتار آمده است که: اقامت آن زن در میان بیت الاحزان برای حفظ و مراقبت قبر حضرت زهرا - سلام الله علیها - بوده است، تعلیلی است از سوی خود وی و توجیهی است متناقض و غیر قابل قبول؛ زیرا: اولاً خود ابن شبه در این کتاب، مانند عدّه دیگر از مورخان می‌گوید که علی بن ابی طالب - ع - پیکر مطهر حضرت زهرا - س - را شبانه و در داخل منزل خود دفن نمود؛ بنابراین، مراقبت از قبر آن حضرت در بقیع مفهومی ندارد.

و ثانیاً اگر قبر آن حضرت در بقیع واقع بوده و کسی بجز «رقیه» آن را

نقل نموده است، دو مطلب زیر بوضوح به دست می‌آید:

۱ - بیت الاحزان در دوران حسین بن علی - ع - یعنی تا سال ۶۱ هجری، مانند حال حیات حضرت زهرا - سلام الله علیها - بصورت خیمه و چادر و محلی بوده است مشخص و معین و حسین بن علی - ع - بر حفظ آن عنایت و اهتمام داشته؛ بطوری که یکی از بانوان و ارادتمندان حضرت زهرا - سلام الله علیها - را مأموریت داده است، در این بیت و خیمه که یادآور دوران حساس زندگی مادر بزرگوارش بوده، اقامت نموده و از آنجا حراست و نگهبانی کند و لابد براساس همین دید و اهتمام و به پیروی از روش آن حضرت، افرادی از اهل بیت عصمت پس از آن حضرت نیز همین روش را ادامه داده و خیمه را به ساختمان مبدل نموده‌اند.

۲ - بیت الاحزان پس از این دوران و در اواخر قرن دوم و اوائل قرن سوم، دارای ساختمان بوده که ابن شبه را وادار نموده است کم و کیف و انگیزه بوجود آمدن این ساختمان را از افراد خبیر و

رسول الله ... و یصلی فی مسجد فاطمه
رضی الله عنها).^۸

۳ - ابن جبیر، جهانگرد معروف و

دانشمند اسلامی ۵۴۰-۶۱۴

سومین کسی که بیت‌الاحزان را از
نزدیک زیارت و در باره آن سخن گفته
است، رحاله و جهانگرد معروف
اسلامی ابوالحسین احمد بن جبیر
اندلسی^۹ است. او که در ماه محرم سال
۵۸۰ هـ. ق. وارد مدینه شده و بقیع را
زیارت نموده است، می‌گوید: «و در
کنار قبة عباسیه، خانه‌ای قرار گرفته است
که به فاطمه دختر رسول خدا - ص -
منتسب می‌باشد، می‌گویند این همان
خانه‌ایست که فاطمه زهرا به آنجا
می‌آمد و در آنجا اقامت و حزن و
اندوه خود را در مرگ پدر بزرگوارش
ابراز می‌نمود».^{۱۰}

۴ - سهودی^{۱۱} ۸۴۴-۹۱۱

چهارمین شخصیت و مورخی که
وجود بیت‌الاحزان را تأیید و تثبیت
نموده است؛ مقتدا و پیشوای مورخان،

نمی‌شناخته، باز هم مراقبت از قبر
مجهول، معنا و مفهومی ندارد.

بهرحال با توجه به شرایط خاص و
حساس آن روز، ابهام در پاسداری از
بیت‌الاحزان و توجیحات مختلف در
اقامت یک زن در داخل آن، مستبعد
نیست.

۲ - فتوای امام غزالی بر استحباب

خواندن نماز در بیت‌الاحزان

امام ابو محمد غزالی ۴۵۰ - ۵۰۵
که یکی شخصیت‌های معروف و از علما و
دانشمندان اهل سنت است، در ضمن
بیان وظایف زایران مدینه منوره و
کسانی که به زیارت بقیع مشرف
می‌شوند می‌گوید: «مستحب است که
زائران، هر روز صبح، پس از زیارت قبر
حضرت رسول - ص - در بقیع حضور
بهم رسانند و قبور پیشوایان دینی و
صحابه را که در آنجا مدفون هستند
زیارت کنند». سپس می‌گوید: «و
مستحب است در مسجد فاطمه - علیها
سلام - نیز نماز بخوانند». (و یستحب ان
یخرج کل یوم الی البقیع بعد السلام علی

۵- سر ریچارد بورتون

«SIR RICHARD BURTON»

۱۸۵۳ میلادی = ۱۲۷۶ قمری

یکی از جهانگردان غربی که به مکه و مدینه مسافرت نموده^{۱۳} و در سیاحتنامه خود از آثار و ابنیه حجاز و از اخلاق و رسوم مسلمانان در موسم حج و از جزئیات زندگی مردم حجاز سخن گفته است. از جمله حرما و گنبدها و بارگاههای موجود در بقیع را معرفی و با قلم خود ترسیم و تصویر نموده است. «سر ریچارد بورتون» جهانگرد انگلیسی است که در سال ۱۸۵۳ میلادی - تقریباً ۱۳۹ سال قبل - بقیع را از نزدیک مشاهده نموده و در باره بیت‌الاحزان چنین گفته است: «در بقیع مسجد کوچکی است که در سمت جنوبی گنبد عباس بن عبدالمطلب واقع گردیده و این مکان را بیت‌الاحزان نیز می‌نامند؛ زیرا فاطمه زهرا آخرین روزهای عمر خویش را در این محل بسر می‌برد و برای از دست دادن پدر عزیزش نوحه‌سرای می‌نمود.^{۱۴} مطالبی که از آقای بورتون نقل شد،

نورالدین علی بن احمد سمهودی مصری است؛ شخصیتی که پس از وی هیچ مورخ و نویسنده‌ای در باره مدینه کتابی نوشته و هیچ گوینده و خطیبی، از تاریخ مدینه سخن نگفته، مگر اینکه به گفته او استناد جسته و از کتاب «وفاءالوفاء» استمداد نموده است. او می‌گوید:

«والمشهور بیت الحزن انما هو الموضع المعروف بمسجد فاطمة فی قبة مشهد الحسن و العباس».

«مشهور در بیت‌الاحزان، همان محلی است که به مسجد فاطمه معروف و در طرف قبله حرم (امام) حسن و (جناب) عباس واقع گردیده است».

آنگاه می‌گوید: «واظنه فی موضع بیت علی بن ابی طالب الذی کان اتخذه بالبقیع و فیه الیوم هیأة قبور».^{۱۲}

«و به عقیده من، این بیت‌الاحزان در محل همان بیت و مسکنی است که علی بن ابی طالب - ع - آن را در بقیع آماده ساخت». و اضافه می‌کند که فعلاً در میان آن، شکل چند قبر نیز موجود است.

آستانه تخریب بیت‌الاحزان که در سال ۱۳۴۴ هـ واقع گردیده است قرار گرفته‌ایم. در این برهه محدود و مدت کمتر از نیم قرن، از میان میلیونها زائر بیت‌الاحزان، تعدادی از علمای برجسته و نویسندگان را می‌بینیم که در تألیفات خود از بیت‌الاحزان سخن به میان آورده و از این بنای تاریخی و اثر فراموش نشدنی یاد نموده‌اند، از جمله:

۱- ابراهیم رفعت پاشا^{۱۷} نویسنده و امیرالحاج مصری است که برای آخرین بار در سال ۱۳۲۵ هـ بقیع را زیارت کرده و مشاهدات خود را در باره بیت‌الاحزان چنین نقل می‌کند:

«و هناك قبة تسمى قبة الحزن يقال انها في البيت الذي آوت اليه فاطمة بنت النبي - ص - والتزمت الحزن فيه بعد وفات ايها رسول الله - ص - و كان في البقيع قباب كثيرة هدمها الوهابيون»^{۱۸}

«در بقیع، گنبد دیگری نیز وجود دارد که «قبة الحزن» نامیده می‌شود و می‌گویند که این گنبد در بالای همان محل ساخته شده است که فاطمه - ع - پس از رسول خدا - ص - بدانجا

دلیل روشنی بر مشخص بودن ساختمان بیت‌الاحزان در زمان وی و اشتها و وجه تسمیه و انگیزه ایجاد آن می‌باشد که یک جهانگرد انگلیسی و غیرمسلمان در اندک زمان و با مختصر تماس با مسلمانان توانسته است همه این مطالب را همانگونه که در منابع محکم تاریخی و حدیثی آمده است، دریافت و در سیاحتنامه خود منعکس نماید.

۶- فرهاد میرزا^{۱۵} ۱۲۹۲ هـ

فرهاد میرزا معتمدالسلطنه که در ۱۸ ذی‌قعدة ۱۲۹۲ هـ به زیارت بقیع نائل گردیده، پس از بیان زیارت حرم، ائمه بقیع و نثار فاتحه بر قبور علما که در کنار این حرم مطهر واقع بودند، می‌گوید: «از آنجا به بیت‌الاحزان رفتم و از آنجا به زیارت حلیمه سعیده...»^{۱۶}

بیت‌الاحزان در آستانه تخریب

تا اینجا همراه با تاریخ بیت‌الاحزان از بدو پیدایش آن، تا اواخر قرن سیزده (۱۲۹۲)، قرن به قرن حرکت نمودیم. اینک در قرن چهاردهم هجری و در

بعنوان «ختمه مسک» می آوریم:
 «... سپس علی بن ابی طالب در بقیع محلی را آماده ساخت که فاطمه زهرا برای گریه کردن، بدانجا می آمد و بیت الأحزان نامیده می شد و شیعیان در طول تاریخ این بیت را همانند مشاهد و حریمهای مقدس زیارت می نمودند تا اینکه در این ایام که سال ۱۳۴۴ ه. است، ملک عبدالعزیز بر سرزمین حجاز مسلط و با دستوروی بر اساس پیروی اش از وهابگیری، منهدم گردید و در سال ۱۳۳۹ هجری که خداوند توفیق سفر حج و زیارت پیامبر و مشاهد اهل بیتش در بقیع را بر من عنایت فرمود، بیت الاحزان را زیارت کردم».

(... و کنا سنة ۱۳۳۹ تشریفنا بزیارة هذا البیت (بیت الاحزان) ... فی البقیع...)^{۲۱}

خلاصه و نتیجه

این بود اجمالی از تاریخ بیت الاحزان و طبعاً کسانی که دارای فراغت کافی و دسترسی به منابع بیشتری دارند، می توانند مطالب ارزنده و نکات جالب تری در اختیار علاقه مندان قرار دهند. و اینک مطالب گذشته را به صورت چند نکته خلاصه و نتیجه گیری

می آمده و حزن و اندوه خود را ابراز می نموده است، سپس می گوید در بقیع گنبدهای زیادی بود که وهابیه از بین برده اند».

۲ - حاج سید احمد هدایتی: یکی دیگر از کسانی که در آستانه تخریب بیت الاحزان و پنج سال قبل از این حادثه تأسف بار، بیت الاحزان را زیارت نموده و در سفرنامه خود به نام «خاطرات مکه» منعکس نموده است، مرحوم حاج سید احمد هدایتی یکی از سادات مکرم و از اولاد محترم رسول اکرم - ص - است که وی ضمن بیان موارد و نقاط مختلفی که حضرت زهرا - سلام الله علیها - را زیارت نموده است، می گوید: «پنجم در بیت الاحزان که قبرستان بقیع واقع است».^{۱۹}

۳ - سید شرف الدین - قدس سره - ۱۲۹۰ - ۱۳۷۷: مرحوم علامه، سید عبدالحسین شرف الدین،^{۲۰} سومین کسی است که بیت الاحزان را پنج سال قبل از تخریب، زیارت و به تناسب بحثی در کتاب خود «النص و الاجتهاد» به این مطلب تصریح نموده است که گفتار او را

می‌کنیم:

۱ - بیت‌الاحزان، از دوران حیات حضرت زهرا - سلام‌الله‌علیها - تا سال ۱۳۴۴ هـ، محلی بوده است مشخص و معین که شیعیان با پیروی از روش حسین بن علی - ع - در طول تاریخ به این بیت اهمیت خاصی قائل بوده و آنجا را همانند سایر مشاهد و حریمها زیارت و در آنجا به نماز و عبادت می‌پرداختند و حتی امام غزالی اهل سنت نیز به نماز خواندن در این محل تشویق و توصیه نموده است.

۲ - بیت‌الاحزان در زمان حسین بن علی - ع - دارای چادر و خیمه بوده و سپس به ساختمان مبدل گردیده است که هنگام تخریب دارای گنبد بوده است.

۳ - بیت‌الاحزان در اصطلاح عامه، گاهی به «مسجد فاطمه» و گاهی با هر دو نام و گاهی نیز به «قبه‌الاحزان» نامیده شده و طبعاً نویسندگان نیز از هر سه نام مصطلح، استفاده نموده‌اند، ولی آنچه مسلم است بیت‌الاحزان هیچگاه بعنوان یک مسجد واقعی شناخته نشده است و وجود چند قبر در داخل آن که

سمهودی اشاره نموده، دلیل و مؤید این معنا است. مؤید دیگر اینکه: در تألیفات مدینه‌شناسان، مانند «اخبار مدینه» ابن نجّار، متوفای ۶۴۳ هـ، و «وفاء الوفا»ی سمهودی متوفای ۹۱۱ هـ، و «عمدة‌الخبار» احمد بن عبدالحمید عباسی، متوفای قرن دهم هجری که همه مساجد موجود در داخل و خارج مدینه را معرفی نموده‌اند، از مسجدی به نام مسجد فاطمه ذکری به میان نیامده است.

۴ - نکته مهم اینکه: بنابر مضمون روایات، بیت‌الاحزان، در داخل بقیع بوده و همه مورخان بدون استثنا بر همین معنا تصریح و اضافه می‌کنند که در سمت جنوبی و در مجاورت حرم ائمه اهل بیت - علیهم‌السلام - قرار داشته است. بنابراین محلی که در سالهای اخیر در خارج بقیع، به نام بیت‌الاحزان معروف گردیده، با واقعیات تطبیق نمی‌کند و منابع حدیثی و تاریخی آن را تأیید نمی‌نماید. در ملاقاتهای مکرری که با آقای عمروی^{۲۲} شیخ‌العلمای حجاز در سالهای ۵۲ - ۵۵ شمسی در مدینه منوره داشتم، به همین معنا تأکید و

محل فعلی را موضوعی بی‌اساس و عملی عوامانه معرفی می‌نمودند.

پاورقی‌ها:

- ۱ - خصال ابواب الخمسه - وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۹۲۲، باب ۸۷ از ابواب دفن.
- ۲ - بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۱۷۷.
- ۳ - البیت المسکن سواء كان من شعر او مدر - اقرب الموارد.
- ۴ - قدیمی‌تر از این کتاب، تاریخ المدینه ابن زباله است که وی در سال ۱۹۹ در قید حیات بوده و در کتابهایی که تا قرن دهم در تاریخ مدینه تألیف گردیده، از جمله در وفاء الوفا، از تاریخ ابن زباله مطالب فراوان نقل شده است ولی متأسفانه از این کتاب در قرنهای اخیر خبری نیست.
- ۵ - ابوزید عمر بن شبه نمیری فقیه و محدث و مورخ نامی در سال ۱۷۳ متولد و در سال ۲۶۲ وفات نموده است. در شرح حال ابن شبه چنین نوشته‌اند، او شخصی است ادیب، فقیه، مورخ، صادق و دقیق، عالم به آثار، ناقل اخبار و صاحب تألیفات بسیار و... - ابن ندیم از وی ۱۸ کتاب معرفی می‌کند. در شرح حال او به فهرست ابن ندیم و فیات الاعیان، تاریخ بغداد، تهذیب الأسماء و اللغات، تذکره الحفاظ و لسان المیزان مراجعه شود.
- تاریخ ابن شبه برای اولین بار در سال ۱۳۹۹ هـ. با تحقیق فهیم محمد شلتوت در چهار جزء و ۱۳۹۶ صفحه در عربستان
- سعودی چاپ و اخیراً در قم افست گردید. قسمت مهم جلد سوم و چهارم این کتاب به شرح زندگانی و حوادث دوران خلافت عثمان اختصاص یافته است که دلیل هواداری و علاقه شدید او به عثمان است.
- ۶ - ابن حجر عسقلانی (در اصابة) ج ۳، ص ۳۰۵ با استناد به همین مطلب ابن بانو را نیز در ردیف سایر زنان، یکی از صحابه رسول خدا معرفی نموده است.
- ۷ - واخبرنی خبر ثقة قال یقال ان المسجد الذی یصلی جنبه شرقاً علی جناز الصبیان کان خیمه لامرئته سوداء یقال لها رقیه کان جعلها هناك حسین بن علی - ع - تبصر قبر فاطمه - علیها السلام - و کان لایعرف قبر فاطمه رضی الله عنها غیرها. تاریخ المدینه ج ۱، ص ۱۰۶.
- ۸ - احیاء العلوم، ج ۱، ص ۲۶۰.
- ۹ - ابن جبیر از علمای اندلس و در علم فقه و شعر و نویسندگی از بارزترین دانشمندان دوران خویش و از معروفترین و قدیمی‌ترین جهانگردان اسلامی است، او رحله و سیاحتنامه خود را چنین نامیده است: «تذکره بالاخبار عن اتفاقات الأسفار» این کتاب قبلاً در لیدن و اخیراً در بیروت چاپ شده است. در شرح حال ابن جبیر، رجوع شود به

دقیقترین مطالب در تاریخ مدینه می‌باشد که در هیچ یک از منابع دیگر نمی‌توان به دست آورد. این کتاب در دو جلد و در ۱۴۳۵ صفحه چاپ شده است. و سومی «خلاصة الوفا» است و مطالب «وفاء الوفا» را در این کتاب تلخیص نموده و این کتاب نیز چاپ شده است. سمهودی دارای تألیفات متعدد دیگری نیز می‌باشد. وفات وی در سال ۹۱۱ هـ در مدینه واقع گردید. در شرح حال او به شدت الذهب، اعلام زرکلی، والکنی و الاقبا ب مراجعه شود.

۱۲ - وفاء الوفا، ج ۳، ص ۹۱۸.

۱۳ - در طول تاریخ تعداد زیادی از جهانگردان غربی در قیافه مسلمانان و در زئی حجاج وارد مکه و مدینه گردیده‌اند و اکثر آنان نیز که از نویسندگان بوده‌اند، توانسته‌اند مشاهدات و برداشتهای خود را به صورت کتاب و سفرنامه در اختیار دیگران قرار دهند، گرچه بعضی از این نوشته‌ها و برداشتها توأم با مطالب خلاف واقع و نادرست و همراه با اغراض و تعصب است، ولی در عین حال، می‌توان مطالب و نکات ارزشمند و پر بها نیز از آنها بدست آورد که یکی از جهانگردان همان «ریچارد بورتون» انگلیسی است که در سال ۱۸۵۳ میلادی به صورت یک مسلمان افغانی به نام «عبدالله» به مکه و مدینه مسافرت کرده و در تمام مراسم حج شرکت و از همه اماکن و بقاع متبرکه دیدن نموده و به همه جزئیات پرداخته است و سفرنامه خود را در دو جلد بزرگ منتشر

دائرةالمعارف اسلامی، ج ۳، ص ۲۰۴ - ۲۰۷ و مقدمه رحله، چاپ لبنان والکنی و الألقاب، ج ۱، ص ۲۳۲.

۱۰ - و بلی هذه القبة العباسية بیت ينسب لفاطمة بنت الرسول - ص - يقال انه الذي آوئ اليه والتزمت فيه الحزن على موت ابیها المصطفى - ص - رحله ابن جبیر چاپ لیدن، صفحه ۱۹۶ و چاپ دارالکتب اللبنا نی صفحه ۱۴۴.

۱۱ - علما و دانشمندان سمهودی را چنین معرفی نموده‌اند: «الشیخ نورالدین علی بن احمد سمهودی مصری شافعی، شخصیت دانشمند و مفتی مدینه، مدرس و مورخ این شهر، پیشوا و مقتدای مورخان. سلسله نسبش به حسن مثنی فرزند امام مجتبی - ع - منتهی می‌شود. او به سال ۸۴۴ در سمهود مصر متولد و پس از تحصیلات و حفظ نمودن قرآن و نیل به مدارج علمی، در فنون مختلف از سال ۸۷۳ در مدینه منوره متوطن و از اساتید بزرگ حرم شریف نبوی - ص - گردید. وی در تاریخ مدینه منوره سه کتاب نوشته است که یکی مفصل و جامع‌الاطراف بنام «اقتفاء الوفا باخبار دارالمصطفی» است که در حادثه آتش‌سوزی مسجد نبوی در ماه رمضان سال ۸۸۶ هـ از بین رفته است. دومی «وفاء الوفا باخبار دارالمصطفی» کتابی است که به قول خود سمهودی به درخواست کسی که «طاعته غم و مخالفته غم» مطالب کتاب قبلی را در این کتاب تلخیص نموده است، ولی در عین حال دارای گسترده‌ترین و

- ساخته است. موسوعة العتبات المقدسه، ج ۳، ص ۲۶۰.
- ۱۴ - موسوعة العتبات المقدسه، ج ۳، ص ۲۸۵.
- ۱۵ - فرهاد میرزا معتمدالسلطنه متوفای ۱۳۰۵ هـ در میان شاهزادگان قاجار، از نظر علمی دارای شخصیت بارزی است که از وی شش جلد کتاب، در فنون مختلف به جای مانده از جمله آنها «مقام ذخار» در مقتل و «هدایة السبیل» که سفرنامه حج اوست و هر دو کتاب در موضوع خود در زبان فارسی از بهترین کتابها به شمار می‌رود.
- ۱۶ - هدایة السبیل چاپ مطبوعاتی علمی تهران، ص ۱۴۱.
- ۱۷ - ابراهیم رفعت پاشا، در سال ۱۳۱۸ ق فرمانده نگهبانان محمل مصری و در سال ۱۳۲۰ و ۲۱ و ۲۵ به عنوان امیرالحاج از طرف خدیو مصر به حج مشرف شده و خاطرات خود را به نام مرآت الحرمین نگارش نموده است. این کتاب به نوبه خود یکی از کتابهای سودمند که در دو جلد در مصر چاپ و در اولین سال پیروزی انقلاب اسلامی در قم افست شده است.
- ۱۸ - مرآت الحرمین، ج ۱، ص ۴۲۶.
- ۱۹ - خاطرات مکه - چاپخانه حیدری تهران، ص ۱۲۹.
- ۲۰ - علامه بزرگوار و شخصیت مجاهد و احیاگر شیعه در شام و لبنان. مرحوم سیدشرف الدین مستغنی از تعریف و بالاتر از توصیف است که خدمات ارزنده و ضداستعماری و آثار ارزشمند و علمی او مانند: «النص و الاجتهاد» و «المراجعات» و ده‌ها کتاب دیگر، شاهد مجاهدات و دلیل بر عظمت شأن و علو مقام علمی و سعه اطلاعات وی می‌باشد.
- ۲۱ - النص والاجتهاد، باتحقیق ابومجتبی، ص ۳۰۲.
- ۲۲ - آقای شیخ محمد علی عمروی شخصیت علمی و روحانی، از اهالی مدینه است که پس از تکمیل تحصیلات خود در حوزه علمیه نجف به مدینه مراجعت و تربیت و سرپرستی شیعیان مدینه و اطراف آن را به عهده گرفته است.